

2.4. Психологічні передумови та виклики толерантності

Одним з найбільш розроблених у теорії толерантності є питання про психологічні характеристики толерантної людини. Першим, хто його систематично досліджував, був Г. Олпорт, який зв'язував проблему толерантності/нетолерантності з процесом формування «загальної орієнтації» у таких аспектах:

- спрямованість особистості на себе і на інших;
- ставлення до чужої думки;
- спосіб індивідуальної адаптації до оточення;
- ступінь відповідальності за свої вчинки;
- відношення до порядку, суспільної норми;
- ставлення до самого себе;
- інші якості особистості (чуття гумору, емпатія тощо).

На підставі цього Олпорт визначав толерантність як схематичну орієнтацію, що зумовлює і спрямовує наші реакції стосовно оточуючих людей [125, с. 108].

У контексті міжрасових, міжетнічних стосунків психологічні аспекти толерантної/нетолерантної поведінки вивчали Г. Келлі (правила коваріації та уцінки), М. Дойч і М. Коллінз (теорія контакту), Е. Аронсон (методика «мозаїчного класу»), Дж. Беррі (крос-культурна психологія).

Умови становлення та риси авторитарної (Е. Фромм, Т. Адорно) і догматичної (М. Рокіч) особистості, явище етноцентризму (У. Самнер), роль колективних уявлень (С. Московічі), механізми етнічної і культурної ідентифікації (Г. Теджфел, Дж. Тернер) та стереотипізації (У. Ліппман) – ці та інші розвідки заклали фундамент для сучасних досліджень психологічних основ толерантності, у сукупності своїй спрямованих на в'яснення того, чому і яким чином людина забезпечує стриманість, володіння собою, приборкання власної агресії, інших деструктивних реакцій у ситуації дії на неї негативних емоційних подразників.

З точки зору психоаналізу (З. Фрейд, Е. Фромм), толерантність нав'язується людині в контексті дії на неї загальної системи обмежень суспільством та культурою її природних проявів. Конфлікт індивіда із соціумом розв'язується через його орієнтацію за допомогою любові, поваги на досягнення миру. Така повага набуває властивості толерантності, що проявляється у сприйнятті Іншого таким як він є, тобто як самоцінної істоти.

При поясненні психології толерантності сьогодні найбільш продуктивними, на думку Л. С. Братченко, є такі підходи:

– *екзистенційно-гуманістичний*, за яким толерантність не є механічним результатом дії внутрішніх і зовнішніх факторів, а виступає проявом свідомого, осмисленого та відповідального вибору індивідом його власної позиції щодо розбудови активних, зорієнтованих на людяність відносин з іншими;

– *диверсифікаційний*, за яким психологічний зміст толерантності не може бути зведений до якоїсь одної характеристики, оскільки це багатоаспектний феномен, що має кілька базових вимірів;

– *особистісний*, за яким психологічною основою толерантності виступають особистісні властивості – цінності, смисли, настанови;

– *діалогічний*, який зосереджується на міжособистісній толерантності як особливому способі міжіндивідуального спілкування, взаємовідносинах з Іншим;

– *фасилітативний*, за яким толерантність формується в людині не стільки під впливом ззовні, скільки її становлення відбувається через розгортання в неї відповідних якостей у міру створення сприятливих для цього умов [126].

Представлена точка зору є спробою комплексного, на концептуальному рівні, аналізу психології толерантності. При цьому, однак, поза увагою опиняються конкретні механізми психологічного захисту, завдяки яким людина здатна емоційно стримано реагувати на негативні подразники. У якості таких механізмів називають:

– раціоналізацію, котра допомагає змиритися з тим, що відбувається, за рахунок виправдання його;

– витіснення, що переводить неприємні думки, деструктивні відчуття у сферу несвідомого;

– компенсацію, за допомогою якої ті чи інші реальні або уявні недоліки людина долає через досягнення, самореалізуючись у чомусь іншому;

– реактивне формування, коли неприйнятні для усвідомлення моменти замінюються протилежними тенденціями.

Усе зазначене, а також проекція, інтроекція, деякі інші механізми «функціонують автоматично, на рівні *несвідомого* [виділено нами – В. Х.]. Так чи інакше, позбавляючи особистість від негативних емоцій, думок, деструктивних намірів, вони сприяють її толерантності до стресу» [127, с. 247].

Оскільки толерантність ми пов'язуємо зі здатністю людини до свідомого спрямування своєю волею себе і до стримування в своїх реакціях, то, очевидно, що її психологічними передумовами мають бути дещо інші механізми. До числа головних з них ми відносимо:

► *емпатію*, яка психологами традиційно визначалась як розуміння відношень, почуттів, психічних станів іншої особи, завдяки чому відновлюються і відтворюються всі ланки в комунікативних відносинах і тим самим забезпечується краще порозуміння з будь-яким партнером по спілкуванню. Однак сьогодні, як указує Л. В. Озадовська, дуже популярним є погляд на світ як на текст, як на те, що про нього можна сказати, і тому в зарубіжній психології поняття «емпатія» також позначає здатність людини вжитись, «втїлитись» у явища природи чи об'єкт мистецтва [128, с. 86].

Людина у світі ніколи не знаходиться абсолютно ізольовано від інших, вона завжди перебуває у процесі видимого або невидимого діалогу з ними про світ – природний, суспільний, духовний. Оскільки емпатійність передбачає погляд з позиції конкретного іншого в ситуації діалогу з ним, то це означає сприйняття його таким, як він є, здатність дивитися на світ його очима, зробити цей світ «своїм», «рідним». Така психологічна властивість, по суті, є важливим виявом толерантності.

Вираження емпатії та її форма залежать як від природних особливостей людини, наприклад, темпераменту, загальної чутливості, так і від умов виховання, специфіки життєдіяльності, нагромадженого емоційного досвіду. Відомо, що емпатія виникає й формується у взаємодії, у спілкуванні. В основу цього процесу покладений механізм усвідомленої чи неусвідомленої ідентифікації, яка, в свою чергу, є результатом дії такої фундаментальної людської властивості, як здатності порівнювати себе, свою особистість, свою поведінку, стан з іншими людьми. Чим більше близькими є зв'язки між людьми, тим більшою є емпатія між ними. З огляду на те, що «когнітивна та емоційна емпатія можлива при будь-яких типах відносин, навіть між незнайомими людьми» [129, с. 92], були розроблені технології формування толерантності у дітей і молоді за допомогою таких форм виховної роботи, як уроки миру, психолого-педагогічні тренінги, діяльність сімейних клубів тощо;

► *афективну толерантність*, сутність якої полягає у здатності ефективно впоратися з емоційним навантаженням, терпимо відноситися до тривоги, внутрішніх побоювань і переживань. Окрім цього, афективна толерантність передбачає також спокійне відношення до незвичних за формою або за інтенсивністю

емоційних проявів інших людей. Розвинена афективна толерантність дозволяє відчутти глибинну спорідненість емоційних переживань як своїх власних, так й інших людей, об'єктивно розгледіти в них саме вияв простих людських почуттів і не більше того, за якими не стоять негативні міркування та вчинки [130];

► *асертивність* – здатність і вміння особистості захищати свої права та інтереси, досягати своїх цілей, водночас поважаючи і не порушуючи прав, інтересів і цілей іншої людини. Асертивність передбачає доброзичливість, щирість, відкритість, дружелюбність [131, с. 554]. Для реалізації асертивності, так само як і емпатії, необхідні когнітивна складність, уміння *амбівалентно* сприймати дійсність, виділяти в об'єкті, що оцінюється, суттєві та другорядні ознаки, *гнучкість* мислення, яка дозволяє варіативно формулювати позицію залежно від інформації, котра надходить. Важливою є *позитивна самооцінка*, без і поза якої неможливо досягти зацікавленості партнера у підтриманні діалогу, забезпечити належний рівень його змісту, відкритість і активність в обміні ідеями, думками.

Всі вказані механізми належать до регулюючих взаємин з Іншим у напрямі забезпечення міжособистісної толерантності, суть якої якраз і полягає у готовності вийти за межі освоєного «Свого» і вступити до діалогу з «Іншим» як природного, повноцінного способу буття у світі людей. Міжособистісна толерантність у концепції діалогу може бути розкрита за допомогою такого конструкта, як «комунікативні права особистості» – системи психолого-нормативних засад спілкування, що гарантують визнання за кожним певних меж свободи, перебуваючи в яких, учасники діалогу гарантовано очікують один від одного взаємного дотримання права на індивідуальність, на свою особливу позицію, на критику і опонування. Усвідомлене і ціннісне осмислене дотримання цих прав розглядається в якості ключових за значенням психологічних засад міжособистісної толерантності, що набуває особливої вартості для цілей публічних взаємодій на політичному полі, де учасникам задля перемоги над опонентом рекомендують застосувати морально недосконалі, але практично ефективні засоби боротьби – поводитися несправедливо, грубо, образливо, провокувати сплески гніву, вдаватися до навмисного перекручення змісту сказаного тощо [132].

Психологічні передумови нетолерантності пов'язані із впливом тих чуттєво-емоційних станів, якими людина здатна керувати, аби не утруднювати перебіг своїх взаємодій з іншими. До їх числа О. Шемякіна, яка досліджувала цю проблему, відносить такі:

► *гнів* – стан високої імпульсивності у поєднанні з низьким рівнем контролю за власними діями, що супроводжується швидким викидом негативної емоційної енергії і дає афективну розрядку. Гнів частіше проявляють емоційно неврівноважені особи, схильні до моралізаторства, повчань інших, носії фанатично-фундаменталістської спрямованості ідеологічної свідомості (політичної, релігійної, націоналістичної тощо). Гнів часто постає як гіперболізоване обурення, яке, на наш погляд, людина все ж таки здатна контролювати як за формою його зовнішнього прояву, так і за ступенем інтенсивності;

► *презирство* – усталений емоційний стан, який спричиняє відчуття зверхності до іншого, легко відтворюється, зміцнює впевненість у власній правоті, що, у свою чергу, блокує сприймання партнера по спілкуванню як рівного, відволікає увагу від його аргументації, заважає об'єктивній оцінці поглядів та вчинків, і тим самим унеможлиблюється позиція спільності з ним;

► *відраза* – історично культурний рецидив древньої емоції, що походить від уявлення про «чисте» й «нечисте» і спонукає уникати контакту з носієм «нечистого», віддалятися від нього якомога далі, аби зберегти себе від цієї «нечистоти», що й перешкоджає взаєминам. Відомо, наприклад, що представники християнської і мусульманської общин Бейруту вважають одне одного «нечистими», і це емоційно підкріплює їх взаємну недовіру та загострює суперечності в інтересах, ідеалах і політичних цілях [133, с. 105-114].

Вказані емоції актуалізуються людиною як реакція частіше за все на її реальний, хоча іноді й на уявний контакт з неприємним Іншим, і реалізується це відкрито, неприховано для самого об'єкта, на який спрямовуються дані негативні емоції. Крім того, вчені вказують на дещо відмінну в характері перебігу від зазначених вищеназваних таку емоцію, як *ресентимент*, який визначається як «довготермінова психічна агресія, що виникає внаслідок систематичної заборони на вираження певних душевних рухів і афектів (жага та імпульс помсти, ненависть, злоба, заздрість, ворожість, підступність), які самі по собі є звичайними і належними до головного змісту людської природи» [134, с. 13]. Первинним джерелом ресентименту є незадоволене бажання помсти Іншому, що внутрішньо переживається як тимчасова власна безпорадність, яка докоряє самооцінці й вимагає відновити статус-кво. Будучи єдністю переживання та дії, ця психічна настанова набуває здатності концентрувати навколо себе решту людських емоцій,

передаючи їм стан ворожості до Іншого. Завдяки цьому суб'єктивно цінності кривдника постають як низькі та гріховні, а свої власні уявляються як шляхетні й чисті. В результаті на цій уявній хвилі зверхності індивід відчуває до Іншого презирство, ненависть, а до його ідей – нетерпимість.

У політичному житті явище ресентименту є досить поширеним. В Україні останнім часом опозиційна сила, що приходить до влади, під гаслами заміни скомпрометованих, некомпетентних кадрів управлінців вдається фактично до широкомасштабної чистки, глибинні витoki якої ми пояснюємо саме ресентиментом. Так діяли і в 2005, і в 2010 роках.

Обов'язковою вимогою для потреб політики має бути вивчення соціально-психологічних витоків нетолерантності, пов'язаних із функціонуванням механізмів міжгрупової взаємодії (Г. Тард, Г. ле Бон, С. Аш, М. Шеріф, І. Блумер, Б. Поршнєв, П. Шихіреєв), а також особливостей переважаючого впливу середовища, де відбувається взаємодія індивідів, на формування толерантного/нетолерантного ставлення до інших.

Такий «вплив може розглядатися як окремих акт, а може – як ланцюг актів, що включає в себе цілий ряд операцій, дій, вчинків, більше чи менше пов'язаних між собою певним змістом, поєднаних одним простором і часом» [135, с. 52]. Вплив може бути сильним і слабким, глибоким і поверхневим, прямим і непрямим, постійним і спорадичним, конструктивним і деструктивним тощо. Непросто зафіксувати початок і завершення впливу, адже континуум політичного буття перед окремим індивідом постає як своєрідна безмежна тотальність, у якій зв'язується воєдино і переживається у якості актуальної реальності минуле, сьогодення і майбутнє, своє і чуже.

Як свідчить досвід, соціально-психологічні механізми частіше за все викривлюють процес відображення політичної сфери у бік негативізації, оскільки, на думку фахівців, масова свідомість інформацію не фільтрує, «люди в хороше вірять неохоче, в погане вірять одразу, із задоволенням» [136, с. 85].

Іншим поширеним випадком негативізації сприйняття інформації, пов'язаним із дією соціально-психологічних механізмів, є їхній вплив на індивіда, який перебуває у складі натовпу, коли під тиском групових механізмів ідентифікації в нього слабшає здатність раціонально-критично мислити, актуалізуються більш примітивні у філогенетичному плані шари психіки, відбувається дифузія позиційно-рольової структури соціального простору і, як наслідок, поведінка стає емоційно неврівноваженою, агресивною, а вольова регуляція – недостатньою [137].

Ідентичність визначається як стан відповідності самому собі, раціональне усвідомлення індивідом самого себе як особистості, яка відрізняється від інших. Її компонентами є самоідентифікація (віднесення себе до певної спільноти), уявлення про свою групу-образ «Ми» та інтереси, що пов'язують емоційно забарвлене ставлення до такого роду образів із поведінкою людей і груп [138, с. 219]. Така самоідентифікація відбувається, однак, не лише свідомо, але й шляхом неусвідомленого ототожнення особистості з психологічно значимою групою, коли та виступає колективним суб'єктом соціальної поведінки [139, с. 89].

К. Юнг та його послідовники виявили й описали наслідки такої ідентифікації особистості й групи з колективним несвідомим. До них належать:

– психічна інфляція, коли індивід ототожнює себе з посадою або титулом і узурпує якості, повноваження, що йому особисто не належать, що, однак, породжує в нього відчуття власної зверхності та надмірної самовпевненості;

– персоніфікація з архетипічними фігурами, яка супроводжується включенням трансперсонального змісту архетипа до власного Его, що викликає значний прилив психічної енергії, в результаті чого навколишні люди часто опиняються в емоційному полоні у новоявленого «героя», «вождя», «вчителя»;

– проекція – хибне приписування індивідом або групою власних, але не усвідомлюваних властивостей і рис іншим суб'єктам; при цьому «в політиці «інші» – це завжди чийсь політичні вороги» [140, с. 85].

Не будучи безпосередньо детермінантами власне толерантної/нетолерантної поведінки, вони становлять невидимий, укорінений у глибини людської психіки фундамент агресивної нетерпимої політичної активності, що позиціонує себе як принциповість, відданість інтересам класу, нації, партії, народу тощо.

Ідентичність процесуальна і виступає як варіативний соціальний конструкт, що здатний творити реальність. При цьому це «не точне відображення реальності, а лише один із можливих варіантів» [141, с. 7], у тому числі з нетолерантним ставленням до інакшості Іншого. Пояснюється це тим, що образ «Ми» як продукт ідентифікації містить не тільки судження та оцінки стосовно своєї групи, а завжди співвідноситься з уявленнями та судженнями про інших, про культуру, регіональні особливості, історичне минуле [142, с. 137].

Концепт колективної ідентичності містить множину складових (Свої, Чужі, Ворог, Герой, Захисник...), різні типи (реальні – уявні,

конкретні – абстрактні). Головними характеристиками Чужих виступають відхилення від норм і загальноприйнятих цінностей, їхня нелегітимність і негуманність. Колективна ідентичність виконує важливу регулятивну роль – через створення образу ворога (Чужі) і жертви (Свої) вона сприяє зміцненню інгрупової згуртованості.

Категоризація соціального оточення, що виникає в ході колективної ідентифікації, поділяє його на *Ми* і *Вони*. Вона супроводжується процесами *інгрупового фаворитизму* із наперед компліментарним ставленням до Своїх на протигагу іншим, коли фактор однакової групової належності особи виявляється більш важливим для її позитивної оцінки, аніж, приміром, схожість у поглядах Іншого з нами [143, с. 42].

Поділ на Своїх і Чужих укорінений у біологічній природі людини і відбиває інстинктивне, тваринне бажання захистити свою, освоєну територію, споріднену групу від конкурентів – Чужих, у яких із давніх-давен вбачали джерело постійної загрози, «потенційного порушення спокою, досягнутого статусу. Це настрої оборони» [144, с. 92].

Повторюючись безліч разів, відтворюючись у нових і нових поколіннях, ця психологічна демаркація оточення на Своїх і Чужих з часом закріпилася на генетичному рівні. З ускладненням суспільної практики і мови, з розвитком абстрактного мислення, зі збагаченням пізнавальних можливостей людини змінилася організація сприймання нею об'єктивної дійсності – психологічні відносини для людини перетворилися на таку ж реальність, як і речі та явища зовнішнього світу. Ці відносини стали об'єктом фокусованого відображення індивідуальною психікою, а їх переживання «призводило до того, що вони починали відігравати роль психологічних меж, що поділяють увесь оточуючий людину світ на почуття «Ми» – «Не-ми» [145, с. 94].

Усередині людських сукупностей спостерігається відчуття взаємної солідарності й збільшується дистанція від усіх інших. Ототожнюючи себе зі спільнотою, до якої належать, люди виявляють готовність відповідати агресією та насильством на загрозу її інтересам. При цьому «ворожість якої-небудь групи у відношенні до чужоземців та до суперників часто буває сильнішою, аніж ворожість у відношенні до іншого індивіда» [146, с. 324].

М. Ф. Юрій відмічає наявність у самоідентифікації нашого народу, починаючи вже з киеворуської доби, декількох базових рівнів опозиції Свої – Чужі. Ознакою, за допомогою якої здійснювалося розрізнен-

ня, була віра, і тому не випадково, що Статус Ярослава в законодавчому порядку забороняв близьке спілкування з іновірцями, навіть спільне харчування з ними. При цьому особлива ворожість спрямовувалась не у бік мусульман чи іудеїв. «Набагато більшу неприязнь, як не дивно, викликали католики» [147, с. 628].

Окрім релігійної належності, існує ще декілька чинників категоризації на Своїх і Чужих. Такий поділ зумовлюється як об'єктивними, так і суб'єктивними обставинами, що, власне, й дозволяє владі послуговуватися цим механізмом у своїх прагматичних цілях. Так національно-визвольні змагання українського народу в XVII ст. засвідчили, що своєрідне геополітичне становище і відповідна йому межова культура України породили тяжіння, як до «Свого», на Захід до Польщі і на Схід до Московії. Політична доцільність у протистоянні зі спільними противниками зумовила зближення зі Швецією. Актуальні потреби державного розвитку призвели до важливого психологічного прориву у ставленні до мусульман. У своєму листі до візира Туреччини від 2 серпня 1650 р. Б. Хмельницький запевняв його у своїх добрих намірах і обіцяв сповіщати про всі загрози від дій «поляків, росіян чи угорців, узагалі від християн» [148, с. 243]. Достатньо популярною серед правобережного козацтва залишалася в XVII ст. ідея служби Кримському ханству [149, с. 73].

Цей приклад з вітчизняної історії добре ілюструє особливості політико-державницького аспекту опозиції «Свій – Чужий». Теоретичне ядро становить певна сукупність суджень правлячої верхівки про себе і призначення своєї влади, про державу, її атрибутивні ознаки та відмінності від усіх інших, що, власне, й робить їх «чужими». Невід'ємною компонентою складу такого концепту є історичне обґрунтування – власний міф про глибинні корені, своєрідні традиції, незмінні духовні символи, завдяки яким забезпечується і підтримується єдність народного тіла, всі окремі клітини якого поєднуються видимим (політичним, мовним, церковним) ланцюгом спорідненості та співпричетності і невидимим (народна, історична пам'ять, у подальшому – національна ідея).

Вказана бінарна опозиція в політиці набуває, на думку К. Шмітта, форми протистояння по лінії «Друг – Ворог», оскільки соціальні відносини в ній ущільнюються і перетворюються під дією надзвичайно інтенсивних суспільних суперечностей у такий спосіб, що політичні відносини постають як самодостатні, незалежні від впливу інших явищ. Політичний ворог не обов'язково є поганим з моральної точки зору або потворним з естетичної. Питання полягає в тому, що він – інший, чужий [150].

Політичні сили постійно звертаються до використання соціально-психологічних механізмів групової ідентифікації як до надійного засобу консолідації і мобілізації своїх прихильників, демаркації між «Ми» – носіями Істини, Правди, Добра, Ідеалу і «Вони», які за цією логікою апріорі проти Істини, Правди, Добра, Ідеалу. Так, виступаючи 18 вересня 2004 року на Європейській площі Києва, В. А. Ющенко (на той час кандидат у Президенти) вжив «Ми» – 32 рази, «Наші» – 16, «Нас» – 14. Предикатами «Ми» є «мільйони», «зміни», «нова чесна влада», «право», «щедра», «український» тощо. На відміну від цього, «Вони» – це «влада», «бандити», «беззаконня», «розбрат», «цинізм», «залякувати», «заплямувати» тощо [151, с. 3].

Розмежування на «Ми» і «Вони» відбувається також шляхом створення відповідної партійної символіки, підбору певного кольору, специфічних характерологічних особливостей його спілкування з виборцями, формами подачі матеріалів у засобах масової інформації, своєрідністю естетики масових пропагандистських та розважальних заходів і культурно-мистецького супроводу.

Вплив соціально-психологічних механізмів на індивіда не завжди є відчутним, помітним для нього самого, і справа тут не в тому, що «більшість людей не послуговується власним мозком активно й осмислено» [152, с. 7]. Будучи у складі групи, ідентифікуючи себе з нею, людина відчуває себе більш упевненою, захищеною, вона перекладає головний тягар відповідальності за вибір на групу. Крім того, референтна група надає можливості для виходу психічної енергії несвідомого, що зазвичай стримується індивідом, накопичуючись в ньому у вигляді внутрішньої готовності до деструктивної активності.

Можна зафіксувати підтверджену значним емпіричним матеріалом закономірність: чим виразніше постулюються принципи належності до «Ми» і обґрунтовується їхня виправданість, необхідність, моральна зверхність щодо «Вони», тим більш радикальними, непоступливими, нетерпимими до будь-чого, що пов'язано з «Не-ми», стають як самі політики, так і їхні послідовники. Тоталітарні режими ХХ століття, часто-густо не маючи перед собою реальних опонентів у якості «Вони», штучно створювали уявних ворогів, як зовнішніх, так і внутрішніх (останнім приписувалися підступні потаємні зв'язки із зовнішніми). Це радикалізувало масово-психологічні настрої з вимогами все нових і нових жертв із лав уявних «Вони» в ім'я перемоги «Ми».

Протистояння між «Ми» і «Вони» впливає зі змісту та цілей політики як суб'єктної цілепокладаючої свідомої активності творчо-перетворювального характеру у зв'язку із відносинами влади заради певних групових інтересів. Відмінність між тоталітарними і демократичними політичними режимами, на нашу думку, полягає в тому, що у першому випадку «Ми» набувають рис харизматичної обраності, належність до «Ми» майже сакралізується, за членами спільноти закріплюється абсолютна монополія на Істину, Добро, Благо і т. д., єдиним виразником яких проголошується виключно один лідер. У демократичному варіанті «Ми» не так щільно прив'язується до вищих цінностей, тут залишається місце для дискусій, для індивідуальних інтерпретацій, а за «Вони» визнається (хоча б формально) право на власну точку зору, бодай хибну.

А. Шипілов вважає, що в національно-демократичних суспільствах опозиція «Ми» – «Вони» реалізується через варіант «Свої» – «Чужі», а в авторитарних – через «Вищі» – «Нижчі». При цьому толерантність у рамках однієї опозиції прямо пропорційна нетолерантності в рамках іншої, а отже, «міжетнічна толерантність неминуче передбачає нетолерантність у відносинах між різними верствами» [153, с. 436].

Отже, початок людини і в онтогенезі, і в філогенезі передбачає вихід за межі власного Я та елементарний поділ усіх інших на Своїх і Чужих, що перетворило його на свого роду спадковий соціопсихологічний комплекс як реакцію на потребу виживання суспільства, спільноти, групи в умовах нерівності і нестачі для всіх життєвих ресурсів [154]. Цивілізаційний розвиток, на думку дослідників, лише трохи замаскував культурним нашаруванням цю фундаментальну примордіальну дихотомію «Ми» – «Вони» [155, с. 134].

Одним із помітних конфліктогенних чинників соціально-психологічних відношень є *стереотипи* – спрощені, схематичні, емоційно забарвлені образи, які прискорюють сприймання складних соціальних об'єктів індивідами і захищають їхні цінності та уподобання. Завдяки дослідженням таких зарубіжних учених, як В. Дуаз, Х. Триандис, Д. Кемпбелл, а також вітчизняних – С. Медведєвої, Т. Стефаненко, Н. Русиної, О. Шерман та ін., значно збагатилися уявлення про цей феномен. Людина в умовах браку або надлишку інформації про різноманітні об'єкти соціального середовища не має можливості самостійно формувати адекватне уявлення про них і тому орієнтується на принцип «розуміти, як усі», тобто на стереотипну думку.

Така думка або дія розгортається за вимогами та правилами суб'єктивної логіки – логіки носія стереотипів, і тому вони часто

сприймаються як виправданні, беззаперечні, обґрунтовані, хоча для стороннього суб'єкта зміст стереотипу виглядатиме досить сумнівним або неправильним. Пояснюється дане протиріччя тим, що як зауважує М. Хальбвакс, «логіка розсудкової діяльності повинна розумітися як повністю відносна, насамперед тому, що логічне для однієї групи не є таким для іншої, а крім того, тому, що за зовнішньою логікою, яка уявляється нам алогічною, іноді проглядається об'єктивна, але прихована власна логіка» [156, с. 138]. Як пишуть філософи, логіка відображає не світ, яким він нам безпосередньо даний, а ті умови, за яких ми його мислимо. По суті, «логіка є похідною від світу культури, котрий забезпечує об'єктивні умови суб'єктивної людської діяльності» [157, с. 160].

Саме ця внутрішня суб'єктивна логіка, у координатах якої здійснюється стереотипне мислення, робить його доволі резистентним до нової інформації, до начебто очевидних для інших людей фактів. Така стійкість стереотипних переконань посилюється також тим, що стереотипи не є абсолютно викривленими, хибними образами «інших». Смісл стереотипного образу не існує сам по собі. Як зазначає сучасний російський дослідник О. Б. Соловйов, узагалі не існує ніяких субстанційних смислів поза зв'язком із людською діяльністю. Смісл «конститується в системі соціальної практики» [158, с. 30], і тому в стереотипах завжди міститься «зернина істини» [159, с. 447]. Саме вона виступає змістовим ядром образу, навколо якого, розростаючись один із одного, посилюючи і доповнюючи одне одного, формується певний соціальний стереотип.

Мета негативного стереотипу, як відзначає О. Шерман, – це «введення об'єкта у такий негативний емоційний контекст, котрий позбавляє можливості його раціонального сприйняття, викликаючи у подальшому автоматичне відчуження, ворожість та інші негативні емоції» [160, с. 108]. Об'єктами негативної політичної стереотипізації можуть бути персони, партії, організації, ідеології, держави, окремі соціальні групи, а соціальною функцією їх – стабілізація чи дестабілізація суспільства, залежно від статусу суб'єкта політичного процесу, який їх продукує та послуговується ними.

Приміром, цілком справедливими є окремі негативні елементи стереотипного образу НАТО чи СОТ. Проте вони навмисно доповнюються лівими політиками такими негативним емоційно забарвленим змістом, що перетворюються на інструмент політичного впливу на людей, виступаючи джерелом нетолерантних настроїв у суспільстві. Так у резолюції ХІХ з'їзду ПСПУ про НАТО йдеться як про «агресивний блок»; він «безкарно розв'язує війни»; де

НАТО, там «втрата суверенітету, кров, диктатура, руїна»; діяльність НАТО – «поза нормами міжнародного права» [161, с. 3]. У стереотипний образ Світової організації торгівлі прогресивні соціалісти вкладають такі характеристики: «участь іноземного капіталу в приватизації землі», «насичення країн генетично модифікованими організмами», які «спричиняють імпотенцію у чоловіків та безпліддя у жінок» [162, с. 6].

Прийнято вважати, що живучість стереотипів пов'язана з тим, що вони виступають засобом формування й підтримування групової ідентичності. Самі соціальні групи оберігають і відтворюють стереотипи, адже, як помічає сучасний французький соціолог М. Вев'єрка, якщо повідомити групі, що її ідентичність повинна щезнути, то це означатиме заперечення самої групи [163, с. 20-21]. Тому процес входження індивіда в групу водночас стає процесом цілеспрямованого входження й у світ характерних для неї автостереотипів та стереотипних уявлень про інших.

Таке пояснення видається справедливим, але неповним, на що свого часу звернув увагу Е. Фромм: «Індивід живе у суспільстві, котре постачає йому готові моделі мислення і поведінки; ці стереотипи створюють у людини ілюзію сенсу життя» [164, с. 355]. Саме завдяки уявній компетентності, поінформованості, відчуттю у пересічного громадянина майже причетності до справ у державі, які виникають у результаті засвоєння політичних стереотипів, забезпечується їх відтворення у масовій свідомості і дієвість.

Стереотипи, на думку соціальних психологів, виступають джерелом упереджень – негативного ставлення до представників деякої соціальної групи, яке зумовлюється фактом їхньої належності до цієї групи [165, с. 88]. Типовими різновидами їх є расизм, шовінізм, сексизм, ейджизм. Крайнім вираженням упереджень є дискримінація – втілення негативних суджень та оцінок стосовно людини з іншої групи в актах несправедливої щодо неї поведінки. Дискримінація проявляється у соціальній дистанційованості стосовно представників різних націй. Зумовлена дискримінацією, а також настроями ксенофобії, відокремленості, ізольованості така дистанційованість «відбиває міру психологічної відкритості або закритості стосовно контактів із представниками інших («чужих») соціальних культур і тим самим свідчить про рівень національної толерантності/нетолерантності» [166, с. 32].

Через соціально-психологічний механізм каузальної атрибуції цілим людським спільностям приписуються негативні риси, помічені у окремих їх представників. Наприклад, усі мусульмани

сприймаються як терористи, усі росіяни – як п'яниці, усі німці – як відповідальні за злочини нацизму, усі галичани – як «бандерівці», усі кримчани – як сепаратисти тощо.

Іншими конфліктогенними чинниками виступають *чутки, натяки, наклепи*, які продукуються не лише «жовтою пресою», але й політиками, політтехнологами з метою змінити рейтинг популярності. Будучи оприлюдненими, вони збуджують громадську думку, вносять елементи тривоги, невизначеності, і, окрім цього, на рівні масової свідомості піддаються викривленню, перебільшенню, що призводить до зростання взаємної недовіри у суспільстві. Можна навести багато прикладів гучних звинувачень у корупції, розкраданні державного майна, зроблених Ю. В. Тимошенко. Так свого часу, будучи Прем'єром, вона заявила: «Якщо поррахувати, що Янукович разом зі своєю командою був при владі 16 місяців, то вони крали 60 доларів щосекунди» [167, с. 12]. Подібні звинувачення, так само як і плітки, чутки, наклепи, лише спричиняють подальшу дифузю в системі відносин «правда – брехня», сприяють інфляції слова і, як наслідок, посилюють нетолерантність.

Загалом слід зазначити, що вагомою причиною політичної нестабільності в Україні останнього десятиліття став інтенсивний обмін соціально-психологічними відношеннями між провідними політичними акторами, нічим не виправдана надмірна психологізація політичного процесу. Через це часто вкрай ускладнювалася нормальна співпраця між різними політичними силами. Симптомами цього були нестійкість, внутрішня слабкість утворюваних коаліцій, союзів, блоків політичних сил; регулярне переформатування складу фракції більшості у Верховній Раді; блокування її роботи депутатами, які належать як до парламентської більшості, так і до опозиції; апеляція вищих посадовців до широкого загалу (як до третейського судді); їхні взаємні звинувачення, в тому числі під час закордонних візитів, інтерв'ю іноземним журналістам; публічне оцінювання судової гілки влади і втручання в її діяльність.

Політичні актори часто-густо демонструють примат емоційно-ірраціонального, навіть невротичного над розсудково-раціональним у своїх діях. Оскільки «у боротьбі розуму з пристрастями завжди перемагають пристрасті» [168, с. 404], то це призводило до зниження загальної здатності політикуму об'єктивно, самокритично, раціонально аналізувати ситуацію. Так наприклад, ані влада, ані опозиція не спромоглися навесні 2008 року своєчасно передбачити масштаб і наслідки глобальної фінансово-економічної кризи для

України, що дало підстави для критики їхніх дій. Як підкреслював тоді В. Литвин, «ще недавно Президент стверджував, що Україна переживає економічний ренесанс, а Прем'єр-міністр наполягала на тому, що світова криза оминула державу стороною», тому «українська влада зраділа, коли настала світова фінансова криза, адже на неї можна списати усі свої прорахунки». І як висновок: «Українська влада неадекватна» [169, с. 9].

Ми не погоджуємося з таким висновком і вважаємо владу адекватною. Одну із вагомих причин неготовності до викликів всесвітньої кризи, так само як і істотною причиною економічної й політичної нестабільності, бездіяльності у проведенні адміністративної реформи і невдач у соціальних питаннях, непослідовності у зовнішньополітичному курсі і непродуманих втручаннях у питання власної історії, у церковні стосунки тощо, ми вбачаємо в надмірній психологізації політичного процесу в Україні у перше десятиліття XXI ст. Це призвело до значного послаблення принципів здорового прагматизму в діях державної бюрократії, відволікало її інтелектуально-аналітичні, організаційно-управлінські, інші зусилля у бік запеклої взаємної боротьби, провокувало з найдрібніших проблем розкол і настрої нетерпимості у суспільстві, спотворювало з'ясування глибинних об'єктивних причин неефективності політики і зумовлювало перенесення відповідальності за цей стан на підступні дії опонентів. У атмосфері взаємної недовіри і нетолерантності будь-які раціональні спроби провести всенародне обговорення актуальних проблем суспільного життя зустрічали і в широкому загалі в основному байдужість і відсутність підтримки.

* * *

Таким чином, проблема толерантності постає й актуалізується в *ситуації взаємодії* одного суб'єкта з інакшістю (расово-етнічною, мовно-культурною, релігійною, соціально-статусною) іншого в системі суспільних відносин, коли відмінності між ними можуть сприйматися як значущі для підтримання онтологічної безпеки, соціокультурної автентичності та духовної автономії.

Оскільки проблема гармонізації відносин є універсальною для гетерогенного суспільства, то й толерантність як механізм регуляції соціальної напруги, що здатен трансформувати конфлікт у мирне, ненасильницьке русло, має універсальний характер. Потреба в толерантності зумовлюється дією соціальної ентропії, що веде до зростання дезорганізації у відтворенні суспільства, до руйнації соціальних відносин у ньому, і у міру усвідомлення цього – суб'єк-

тивним прагненням політичного актора шляхом активізації творчих сил надати новий імпульс та задіяти новий консолідаційний ресурс для забезпечення адекватного часу, ситуації та очікуванням нової якості суспільного договору, інноваційного характеру і гуманістичної спрямованості змін у соціумі загалом.

У загальному плані зміст толерантності полягає у її здатності *встановити і зберегти спільність із людьми*, серед яких кожен у межах власної свободи і притаманних йому як людині і громадянину прав, задовольняючи свої різноманітні потреби та інтереси, все таки залишається онтологічно унікальним, що дозволяє у взаєминах з іншими здійснювати як рівноцінні свої специфічні духовні, соціокультурні, політичні, побутові практики, із сукупності яких утворюється суперечлива єдність багатоманітного соціального цілого.

Соціальна цінність толерантності полягає в тому, що вона сприяє утвердженню миру, свободи, рівності, права кожного на творчу самореалізацію, на самобутність і щастя, виступає засобом лояльного включення індивіда до суспільства і підтримання згоди у найвищих цілях та інтересах між людьми.

В умовах демократії без і поза толерантності вироблення єдиної політичної волі таким колективним суб'єктом, як народ, як сукупність різнорідних суб'єктів політичної системи, унеможливлюється. У розмаїтті своїх проявів (терпимість, довіра до ближнього, повага до свободи іншого і спільні з ним цінності, консенсус серед керованих тощо) толерантність належить до основоположних принципів плюралістичної *демократії* участі. Через процедуру громадського морального дискурсу, аргументативний суспільний діалог, через те щось нове набуває легітимізації, й визначаються його межі. Тим самим толерантність, з одного боку, характеризує міру терпимого ставлення до неприємного, а з іншого – здійснює легітимацію цього неприємного.

Смисл толерантності, залежно від прийнятих методологічних підходів, визначається по-різному. В конфліктологічній парадигмі в контексті теорії символічного інтеракціонізму толерантність розуміється як засіб, що допомагає взаємодіючому суб'єкту, виходячи з принципу презумпції компліментарності стосовно партнера, сформулювати позитивні значення щодо його ідей, поглядів, вчинків, свідомо спрямовувати себе на порозуміння з ним шляхом застосування когнітивних, емоційно-психологічних, вольових механізмів. У світлі цього толерантність виступає як один із *принципів оптимізації соціальних контактів та взаємодій* у неоднорідному

суспільному середовищі в напрямі від конфлікту до співробітництва.

Будучи дифузною формою соціальності, толерантність не виникає сама по собі, а є відображенням умов і якості життя. Її соціальними засадами є неполяризований контур побудови суспільного життя та його інститутів; їх співмірність із потребами та інтересами окремої особистості, групи та їх спроможність реально виявляти свою автономію у взаємодіях з іншими суспільними суб'єктами й інституціями; усталені паттерни соціальних взаємодій як рівноправних, що розгортаються за схемою суб'єкт-суб'єктивних щодо вимог, умов, пропозицій, новацій; реально діючі соціальні й політичні інститути, які забезпечують однаковий доступ і рівні можливості для різних індивідів і груп щодо задоволення їх специфічних потреб.

Моральними засадами толерантності є людяність, повага до гідності людини, орієнтація її життєвої позиції на добро, цінності альтруїзму.

Рационально обґрунтована толерантність апелює до авторитету всієї гуманістичної традиції в духовній культурі людства. Її засадничими принципами є *ідеї природної рівності, прав людини, демократії, свободи.*

Когнітивним підґрунтям толерантності виступає усвідомлення неповноти й обмеженості пізнання, наявності багатьох типів раціональності, і відповідно – унікальності переконань кожної людини, самотності її особистої культури, неможливості подолати багатоманітність ідеологій, релігій, політичних концепцій. Окрім зазначених, індикаторами толерантного світогляду можуть бути рефлексивність власного мислення і критичність щодо стереотипів, впливу ксенофобії, деструктивного націоналізму, політичного екстремізму, расових, гендерних, інших соціально-групових за своїм походженням упереджень, забобонів. Своєю остаточну якісну визначеність толерантність набуває в здатності особистості до саморегуляції у зв'язку з усвідомленням її моральної цінності.

Абсолютизація толерантності, так само як і свободи, рівності, інших цінностей та принципів, відповідно до яких будується людське буття, не може не спричиняти його дисфункцій. Це актуалізує розроблення критеріїв толерантності, формування у громадян, особливо в держслужбовців, лідерів, політичної еліти, загалом у представників політичного класу розвиненої культури толерантності як єдності знань, умінь та практичних поведінкових дій.